

Μαργαρίτα Παπαγεωργίου, «Εισαγωγή»

(για το έργο *Σπανέας*)

Ο λεγόμενος *Σπανέας* ή *Διδασκαλία παραιναιτική* ανήκει στην ηθικοδιδασκτική ποίηση που αναπτύχθηκε κατά τους τελευταίους βυζαντινούς αιώνες. Η γλώσσα που χρησιμοποιείται σε αυτού του είδους την ποίηση είναι η δημώδης, αλλά αντικείμενο επεξεργασίας αποτελούν προγενέστερα διδακτικά θέματα. Το συγκεκριμένο είναι από τα πιο διαδεδομένα ηθικοδιδασκτικά/παραιναιτικά ποιήματα, κάτι που προκύπτει και από τα πολλά χειρόγραφα στα οποία έχει διασωθεί το κείμενο – σώζονται συνολικά 19 χειρόγραφα που αντιπροσωπεύουν τρεις διαφορετικές, και αρκετά αποκλίνουσες ως προς τη γλώσσα, την έκταση και το περιεχόμενο, διασκευές του έργου: τον *Σπανέα Α*, τον *Σπανέα Β* και τον *Σπανέα Γ* (Κλαμπανιστή 2007, 2060). Το συντομότερο κείμενο του *Σπανέα* αποτελείται από 148 [δεκαπεντασύλλαβους](#) ανομοιοκατάληκτους στίχους και το εκτενέστερο από 674.¹ Τους ερευνητές έχουν απασχολήσει ποικίλα ζητήματα, όπως είναι η προέλευση του τίτλου *Σπανέας*, ο πραγματικός τίτλος του ποιήματος, η ταυτότητα του συγγραφέα και του αποδέκτη του ποιήματος, καθώς και η ακριβής χρονολόγησή του.

Για την κατανόηση της έρευνας αναφορικά με το έργο, αξίζει να αναφερθεί ότι στο ποίημα μπορούν να διακριθούν τρία μέρη. Με βάση την έκδοση του Wagner (1874), τα μέρη είναι τα ακόλουθα: το πρώτο μέρος αποτελεί η επιγραφή που εμπεριέχει το όνομα του συντάκτη και του αποδέκτη και πρόκειται για τους τέσσερις πρώτους στίχους. Ακολουθεί η εισαγωγή, όπου ο ποιητής αναφέρεται στον εαυτό του, και καλύπτει τους στίχους 5-53. Το τρίτο και τελευταίο είναι το κύριο μέρος του ποιήματος, όπου περιλαμβάνονται οι συμβουλές που δίνει ο ποιητής στον νέο. Εδώ ο συντάκτης του κειμένου προτρέπει τον νέο να σέβεται τον Θεό, να τιμά τον βασιλιά και γενικά τον συμβουλεύει σχετικά με την υποδειγματική συμπεριφορά απέναντι στους φίλους, τους συγγενείς, τον κοινωνικό του περίγυρο. Σύμφωνα με τον Πολίτη (1985, 32), πρόκειται για έναν κώδικα αυλικής ηθικής και εθιμοτυπίας.

¹ Πρόκειται για τη διασκευή Β, η οποία βασίζεται στην Α, αλλά περιέχει προσθήκες που μάλλον χρονολογούνται στον 14ο ή τις αρχές του 15ου αιώνα (Κλαμπανιστή 2007, 2060).

Ειδικότερα, υποθέτει ότι αρχικά υπήρχε ένας πυρήνας που «εξογκώθηκε με παραπανίσιες συμβουλές, τις οποίες πρόσθεσε ο κάθε αντιγραφείας».

Το θέμα της πατρότητας του έργου είναι περίπλοκο· στην επιγραφή δηλώνεται ότι το στιχούργημα έχει γραφτεί από τον Αλέξιο Κομνηνό («εξ Αλεξίου Κομνηνού του μακαριωτάτου»). Πρόκειται για τον γιο του αυτοκράτορα Ιωάννη Β΄ Κομνηνού, που ήταν συναυτοκράτορας του πατέρα του και πέθανε το 1142 σε νεαρή ηλικία, πριν από τον γονέα του. Σε περίπτωση που αποδοθεί σε αυτόν το ποίημα, προκύπτουν κάποια προβλήματα. Στην εισαγωγή του ο συντάκτης γράφει:

*ήλπιζ' εις τας πικρίας μου ταύτας τας αφορήτους
και τους πολλούς μου στεναγμούς και τους αμέτρους πόνους,
ίνα σ' ευρώ ανασασμόν και παρηγόρημά μου... (στ. 7-9)
μη δώσης την καρδίαν μου στενάγματα και πόνους
και φέρης και το γήρας μου εις ολιγοθυμίαν... (στ. 31-32)*

Έχει υποστηριχθεί, λοιπόν, η άποψη ότι ένας πλούσιος και ευτυχισμένος ηγεμόνας δεν θα μπορούσε να έχει γράψει στίχους στους οποίους θα εξέφραζε τον πόνο του για τη δυστυχία του (Μητσάκης 1989, 127). Επίσης, στον στίχο 32 ο συντάκτης αναφέρεται στο γήρας του, ενώ είναι γνωστό ότι ο Αλέξιος Κομνηνός απεβίωσε σε μικρή ηλικία, όπως προαναφέρθηκε. Επιπλέον, στην επιγραφή αναφέρεται ήδη ως «μακάριος» ή «μακαριώτατος», πράγμα που επιβεβαιώνει ότι η επιγραφή είναι μεταγενέστερη και κατ' επέκταση τίθεται υπό αμφισβήτηση η γνησιότητά της. Τελικά, το μόνο βέβαιο για τον συγγραφέα είναι ότι η καταγωγή του πρέπει να ήταν βασιλική, όπως προκύπτει από τον στίχο 112 «στρατιώται ήσαν όλοι σου και πάπποι και προπάπποι». Παρά τα όποια προβλήματα, γίνεται γενικά αποδεκτό ότι συγγραφέας είναι ο Αλέξιος Κομνηνός.

Ο προσδιορισμός του αποδέκτη του ποιήματος είναι, επίσης, δυσχερής. Σε δύο κώδικες (Marcianus XI. 24 και Vindobonensis theol. 244) αναφέρεται ως αποδέκτης ο γιος του καίσαρα Βρυέννιου, δηλαδή ο γιος του Νικηφόρου Βρυέννιου και της Άννας Κομνηνής, που είναι πρώτος ξάδελφος του Αλέξιου Κομνηνού, του φερόμενου ως συγγραφέα του έργου. Σε αυτή

την περίπτωση παρουσιάζονται προβληματικοί οι ακόλουθοι στίχοι του ποιήματος, τους οποίους δεν μπορεί κάποιος να τους απευθύνει στον ξάδελφό του:

*τέκνον μου ποθεινότατον, παιδίν μου ηγαπημένον,
οστούν εκ των οστέων μου και σαρξ εκ της σαρκός μου...* (στ. 5-6)

Έχει επικρατήσει, λοιπόν, η άποψη ότι αποδέκτης είναι ο Ρογήρος, γιος του καίσαρα Ιωάννη Ρογήρου και της Μαρίας Κομνηνής, αδελφής του Αλέξιου Κομνηνού, όπως προκύπτει από άλλους κώδικες του ποιήματος. Σίγουρα ο αποδέκτης ήταν γόνος βασιλικής οικογένειας, όπως υποστηρίζει ο Schmitt (1892, 318), βασιζόμενος στους ακόλουθους στίχους:

*αγάπα τα στρατιωτικά, σπούδαζε, μάθθανέ τα
στρατιώται ήσαν όλοι σου και πάπποι και προπάπποι,
όλον το γενολόγιν σου καλοί στρατιώται ήσαν.* (στ. 11-113)

Όσον αφορά στον τίτλο του ποιήματος, αξίζει να σημειωθεί ότι στις πρώτες παραλλαγές δεν υπάρχει. Τον 16ο αιώνα εκδόθηκε μία από τις παραλλαγές του, όπου για πρώτη φορά επιβεβαιώνεται ότι το έργο ήταν γνωστό ως *Σπανέας*. Έτσι, έχει υποστηριχθεί ότι ο τίτλος κρύβεται στον πρώτο στίχο της επιγραφής: *Γραφαί και στίχοι διδαχής και νουθεσίας λόγιοι* (κώδ. Cryptoferratensis Z. α. 44), *Γραφαί και στίχοι διδαχής και παραινέσεις λόγιοι* (κώδ. Vallicellianus C 46), *Στίχοι, γραφή και διδαχή <και> παραινέσεως λόγιοι* (κώδ. Marcianus XI. 24), *Παραινέσεως λόγιοι - Στίχοι διδαχής και παραινέσεως* (κώδ. Neapolitanus III. A. α. 9). Το πώς κατέληξε, όμως, να γίνει γνωστό το ποίημα με το όνομα *Σπανέας* έχει απασχολήσει τους ερευνητές. Αρχικά, θεωρήθηκε ότι επρόκειτο για το όνομα του ποιητή, το οποίο στη συνέχεια μεταφέρθηκε και στο έργο, αλλά δεν υπάρχει μαρτυρία για την ύπαρξη ανάλογου κύριου ονόματος. Έτσι, θεωρήθηκε ότι προήλθε από το επίθετο *σπανός* με τη μεγεθυντική κατάληξη –έας (πβ. ψηλός-ψηλέας). Στα χειρόγραφα, βέβαια, συναντάται και το επίθετο *σπανίας*² [*Παραινέσεως λόγιοι του ...*] *κυρ Αλεξίου του σπανία* (κώδ. Neapolitanus III. A. α. 9), *Στίχοι παραινετικοί του γέρου του σπανία* (κώδ. Vindobonensis suppl. 77), *Στίχοι πολιτικοί του σπανία* (κώδ. Barberinus II. 99)]. Ορμώμενος από αυτό, ο Γ. Παπαδημητρίου (1965, 560-562)

² Η εκδοχή αυτή αφορά τον *Σπανέα Γ*, δηλαδή τη δημοδέστερη παραλλαγή, που σώζεται σε 4 χφ. και χρονολογείται στον 15ο αιώνα.

ισχυρίστηκε ότι το ποίημα στην αρχική του μορφή είναι πιθανό να αποδιδόταν σε κάποιον γέροντα ή σοφό σπάνιο, δηλαδή σε άνθρωπο σπάνιας αξίας. Άλλη ερμηνεία που δόθηκε είναι η ακόλουθη: ο Αλέξιος Κομνηνός, στον οποίο αποδίδεται το έργο, εικονίζεται αγένειος, δηλαδή σπανός, σε έναν περγαμινό κώδικα του 12ου αιώνα (Schmitt 1892, 321).

Προκειμένου να ερμηνευθούν οι αντιφάσεις που προκύπτουν ανάμεσα στην επιγραφή και την εισαγωγή, οι ερευνητές σήμερα κατέληξαν σε τρία ενδεχόμενα σχετικά με τη σύνταξη της επιγραφής, της εισαγωγής και του κυρίου σώματος του ποιήματος. Καταρχάς, υπάρχει το ενδεχόμενο η επιγραφή που υποδεικνύει ως συγγραφέα τον Αλέξιο Κομνηνό να είναι εσφαλμένη. Επίσης, ενδέχεται στο αρχικό κείμενο του *Σπανέα* να μην συμπεριλαμβανόταν η εισαγωγή, παρά μόνο η επιγραφή και το κύριο μέρος. Τέλος, μπορεί κάποιος εκ των υστέρων να απέδωσε το κείμενο στον Αλέξιο Κομνηνό, προσθέτοντας την επιγραφή, αλλά χωρίς να διορθώσει το κείμενο της εισαγωγής. Ο Schmitt (1892, 330) δέχεται ότι το κύριο μέρος του ποιήματος, το οποίο έχει πρακτικό και αντικειμενικό χαρακτήρα, πρέπει να γράφτηκε πριν από την επιγραφή και την εισαγωγή. Καταλήγει, λοιπόν, ότι ο Αλέξιος Κομνηνός, λίγο πριν πεθάνει, πρόσθεσε στο ποίημα την εισαγωγή, προσδίδοντας έναν πιο προσωπικό χαρακτήρα.

Ως προς τη σχέση του με άλλα κείμενα, επισημαίνεται ότι βασικό πρότυπό του αποτελεί ο ψευδο-ισοκρατικός λόγος *Προς Δημόνικον*, που ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένος στο Βυζάντιο. Προσθήκες του ποιητή φαίνεται να είναι οι παροτρύνσεις για τον σεβασμό στο πρόσωπο του βασιλιά και για την αγάπη στα στρατιωτικά (Μητσάκης 1989, 127). Φαίνεται, ακόμη, ότι ο συγγραφέας είχε επηρεαστεί από ένα βυζαντινό γνωμολόγιο, γνωστό ως *Excerpta Parisina*, στο οποίο περιέχονται πολλά αποσπάσματα από τον *Προς Δημόνικον* λόγο και από ανάλογα κείμενα.

Επίσης, το κείμενο, λόγω της διάδοσής του, άσκησε επίδραση σε πολλά μεταγενέστερα έργα. Σύμφωνα με τον Κρουμπάχερ (1900, 35), ίχνη του εντοπίζονται στα ομόθεμα έργα του Στέφανου Σαχλίκη³ (β' μισό 14ου αιώνα), του Μαρίνου Φαλιέρου⁴ (αρχές 15ου αιώνα) και του

³ *Συμβουλές στον Φραντζισκή*, χρονολογημένο μετά το 1390, κατά τη δεύτερη συγγραφική του περίοδο.

⁴ *Λόγοι διδακτικοί του πατρός προς τον υιόν*, μετά το 1421.

Μάρκου Δεφαράνα⁵ (16ος αιώνας). Εξάλλου, αντίστοιχο προς τον *Σπανέα* στη λόγια γλώσσα εμφανίζεται το διδακτικό ποίημα του κύπριου θεολόγου και ποιητή του 14ου αιώνα Γεωργίου Λαπίθου.⁶ Γενικά, η απήχηση του έργου υπήρξε τόσο μεγάλη, ώστε ο τίτλος *Σπανέας* κατέληξε να σημαίνει το παραινετικό ποίημα και να δίνεται και σε άλλα έργα παρόμοιου περιεχομένου.

Η ακριβής χρονολόγηση του ποιήματος αποδεικνύεται δυσχερής. Η ύπαρξη λόγων διασκευών μέσα στον 13ο αιώνα (κώδ. Marcianus VII. 51, κώδ. Vaticanus Palatinus 367) οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το κείμενο γράφτηκε σε προγενέστερη εποχή, δηλαδή μέσα στον 12ο αιώνα. Αν είναι ορθή η απόδοσή του στον Αλέξιο Κομνηνό, τότε μάλλον πρέπει να τοποθετηθεί στο πρώτο μισό του 12ου αιώνα.

Το ποίημα έχει μεγάλη αξία για την ιστορία της δημόδους μεσαιωνικής ελληνικής γλώσσας αλλά και για τη γνώση του τότε πολιτισμού. Γενικά, συμβάλλει στην καλύτερη κατανόηση των κοινωνικών και ιδιωτικών σχέσεων εκείνης της εποχής.

Αρχικά, το κείμενο δημοσιεύτηκε στις αρχές του 16ου αιώνα στη Βενετία με τον τίτλο *Διδασκαλία παραινετική κυρού Αλεξίου Κομνηνού του λεγομένου Σπανέα*. Στη νεότερη εποχή ακολούθησαν πολλές εκδόσεις (βλ. σχετικά την τελευταία καταγραφή στη Δικτυογραφία), εκ των οποίων οι κυριότερες είναι η πηγή της παρούσας ανθολόγησης, δηλαδή η έκδοση του Wagner (1874), που στο κριτικό υπόμνημα παρουσιάζει παραλλαγές δύο χειρογράφων, των Marcianus XI (A) και Vind. theol. 244 (B), και η λίγο μεταγενέστερη του Legrand (1880), ο οποίος στηρίζεται σε διαφορετικό κώδικα.

Βιβλιογραφικές αναφορές

⁵ [Λόγοι διδακτικοί του πατρός προς τον υιόν](#) (1η έκδ. Βενετία 1543), συμπίλημα που ενσωματώνει το μεγαλύτερο μέρος του ομώνυμου ποιήματος του Φαλιέρου.

⁶ Το ποίημά του έχει τον τίτλο *Στίχοι πολιτικοί αυτοσχέδιοι εις κοινήν ακοήν* και είναι γραμμένο σε 1490 δεκαπεντασύλλαβους στίχους, στους οποίους παρατίθενται ηθικά διδάγματα και πρακτικές συμβουλές κοινωνικής συμπεριφοράς.

Κλαμπανιστή 2007

Ευφροσύνη Κλαμπανιστή, «Σπανέας ή Διδασκαλία παραινετική», *Λεξικό νεοελληνικής λογοτεχνίας. Πρόσωπα, έργα, ρεύματα, όροι*, Πατάκης, Αθήνα 2007, σ. 2060-2061.

Κρουμπάχερ 1900

Καρλ Κρουμπάχερ, *Ιστορία της βυζαντινής λογοτεχνίας*, μεταφρασθείσα υπό Γεωργίου Σωτηριάδου, τ. 3, Τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου, Αθήνα 1900, σ. 33-37.

Μητσάκης 1989

Κάρολος Μητσάκης, *Εισαγωγή στη νέα ελληνική λογοτεχνία: πρωτονεοελληνικοί χρόνοι. Μέρος πρώτο: από τα τραγούδια του ακριτικού κύκλου έως τους θρήνους για το πάρσιμο της Πόλης*, Καρδαμίτσας, Αθήνα ²1989, σ. 125-129.

Παπαδημητρίου 1965

Γ. Παπαδημητρίου, «Πόθεν το όνομα Σπανέας του ομώνυμου βυζαντινού παραινετικού ποιήματος (Πρόδρομος ανακοίνωσης)», *Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών* 60 (1965), σ. 560-562.

Πολίτης 1985

Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, ΜΙΕΤ, Αθήνα ¹¹2001, σ. 32.

Schmitt 1892

John Schmitt (επιμ.), «Über den Verfasser des Spaneas», *Byzantinische Zeitschrift*, τ. 1, τχ. 2 (Ιανουάριος 1892), σ. 316-332.